УДК 821.512.145

З.З. Рәмиев

ГАБДУЛЛА ТУКАЙНЫҢ СӘГЫЙТЬ СҮНЧӘЛӘЙГӘ ХАТЛАРЫ

Статья посвящена изучению взаимоотношений двух татарских поэтов – Габдуллы Тукая (1886 –1913) и Сагита Сунчелея (1889 –1937), прежде всего на основе восьми писем (1910 –1911 г.), адресованных Тукаем Сунчелею. Они были обнаружены в личном архиве Сунчелея и были опубликованы после его реабилитации Шарифом Сунчелеевым (братом поэта). Письма свидетельствуют об их весьма уважительном отношении к творчеству друг друга, о положительном влиянии поэтических устремлений Тукая на молодого поэта.
Ключевые слова: Г. Тукай, С. Сунчелей, творчество, письма, литература.

The article is devoted to the study of the relationship between two Tatar poets – Gabdulla Tukai (1886 –1913) and Sagit Suncheley (1889 –1937), mainly based on eight letters (1910 –1911) addressed to Suncheley from Tukai. They were found in the personal archive of Sunchelei and were published after his rehabilitation by Sharif Suncheleev (the poet's brother). The letters reveal their very respectful attitude to each other's work, the positive influence of Tukay's poetic aspirations on the young poet.
Keywords: G. Tukai, S. Suncheley, creativity, letters, literature.

1958 елның 8 мартында СССР Югары суды Хәрби коллегиясе «өчлек» карарын юкка чыгаргач кына, 1937 елда Соловкида атып үтерелгән күренекле татар шагыйре Сәгыйть Сүнчәләйнең дә (1889 елда туган) тормыш юлын һәм иҗат мирасын өйрәнү, XX гасыр башы татар поэзиясендәге урынын ачыклау юнәлешендә беренче адымнар ясала. Мәсәлән, 1961 елда шагыйрьнең зур булмаган «Сайланма әсәрләре» басылып чыга. Шул ук вакытларда аның архивының мөһим өлеше бертуган агасы Шәрифҗан Сүнчәләй кулында саклангалыгы мәгълүм булып, андагы материаллар белән танышу мөмкинлеге дә туа. Алар арасында кемдер тарафыннан күчерелгән Габдулла Тукай хатлары да табыла. Бераздан бу хатлар Ш. Сүнчәләйнең кереш сүзе белән, «Совет әдәбияты»ның 1960 елгы 4 нче санында нәшер ителәләр (барысы 12 булып, дүртесе югалган[1]). Сәйфи Кудашның Ш. Сүнчәләйгә язган бер хатында (5.10.1958) С. Сүнчәләйнең аларны Уфа шәһәрендә 1918 елның 2 апрелендә уздырылган Тукай кичәсендә (вафатына 5 ел тулу уңае белән) укуы әйтелә. Хатларның текстлары Тукайның биш томлы «Әсәрләр»ендә һәм алты томлы Академик басмасында искәрмәләр белән басылды. Бу урында исә аларның язылу тарихына караган мәгълүматны тулырак бирү максаты куелды.

[1] Р. Ишморат, Ш. Сүнчәләй сүзләренә таянып: *«Алар Сәгыйтьне төрмәгә алып киткәндә башка күп кенә кульязмалары белән белән бергә юкка чыккан»,* – дип яза [Ишморат, 1989].

Тукайның беренче мәктүбеннән (ул 1910 елның 9 октябре белән даталанган) аңлашыла ки, ул шул елда гына да 30 лап шигыре белән үзен татар вакытлы матбугаты битләрендә («Идел», «Бәянелхак», «Йолдыз», «Казан мөхбире», «Вакыт» газеталарында, «Шура»да, «Ялт-йолт»та) танытып өлгергән яшь шагыйрь хатына[1] җавап рәвешендә язылган. Күренә ки, хат алышуны Сүнчәләй үзе башлап җибәргән. Ай ярым гына элек Камалетдин Хисаметдиновка юллаган «ачык хат»ында (открыткада): *«Һәр өч хатыңны алдым. Җавап язмаганым өчен гафу итәсез. Чөнки һичкемнең хатына да каршы җавап язмыйм. Әллә нигә ялкауландым. Хәзер бер җирдән дә хат килми. Барысы да минем җавап булмаганга тукталдылар»,* – дип акланган Тукай бу очракта «ялкаулыгын» җиңгән кебек – нәкъ менә Сүнчәләй хаты аны бу хәлдән чыгарга мәҗбүр иткән. Ни өчен соң Сүнчәләй хатын *«шигырь мәйданында иң шәүкәтле һәм галәбәле рольне»* [Ибраһимов, 1910][2] уйнаучы «мөхтәрәм Тукаев»ка юнәлткән? Күрәсең, үз язганнары турында Тукай кебек шагыйрьнең сүз-фикерен ишетергә теләве аны шушы адымга этәргән. Бу фаразыбызның дөреслеккә якын торуын Тукай хатын укыганда күрми мөмкин түгел. Тукай Сүнчәләй шигырьләрен кулына төшкәндә укып баруын, аларда *«милләткә яки шөһрәткә бик кызу мәхәббәт бар»*лыгын таный, һәр язганының «нәфис һәм изящный» түгеллеген дә әйтә, шигырьнең, аз язылса да, *«матур вә хуш иттереп»* язылуын тели. Тукай Сүнчәләй әсәрләренең теленә дә игътибар итә, анда «провинциальный һәм төп халык телендә булмаган сүзләр» таба, аларны катнаштырмаска[3] өнди. Чөнки Тукай күңеленә нык бер караш-фикер тирәнтен кереп урнашкан: *«Мин үзем – шовинистлык дәрәҗәсеннән узган бер милләтче. Мин Казанны тәхте пай һәм Казан арты татарларын шушы көнгә кадәр милләтен югалтмаган вә киләчәктә дә югалмаячак төп халык дип саныйм. Милли әдәбиятыбыз фәкать шулар телендә, шулар рухында гына булуын телим».* Хатта Тукай Сүнчәләй алдында үзенең күңелен били башлаган авыр шәхси кичерешләрен дә (тормыштан, аның турында уйлаудан бизүен) яшерми, үзенең әле язып бетермәгән атаклы «Өзелгән өмид» шигыренең баш өлешен китерә һәм үзенең электә, *«жизнерадостный»* чагында, *«гомерен җылап үткәргән»* Надсон поэзиясен сөймәвен, хәзер инде фикере үзгәрүен, башкачарак булуын әйтә. Шунысы да ачык күренә: беренче хатында ук Тукай

---

[1] *«Кышка каршы... мин аңар «Мәхбүс»тән берничә сәтыр (юл) җибәргән идем. Вәзеннәрем зәгыйфьрәк иде. Шуңар Тукай үгет язды»,* – диелә С. Сүнчәләй истәлегендә.

[2] Автор, сүзен дәвам иттереп: *«Шул дәрәҗә ки, татар шагыйре диелүгәчә, укучы зиһенендә Тукаев мәүҗүд була. Бу шагыйребез көннән-көн күтәрелә. Халык күңелендә хак вә ихтирамлы урын ала барадыр»,* – дип тә язган.

[3] Бу фикеренә мисал булырлык сүзләр китерми. Сүнчәләй әсәрләренең тел үзенчәлекләрен өйрәнгән Ф. Таһирова Сүнчәләй әсәрләрендә диалекталь сүзләрнең Тукай әйткәннән соң да чагылыш табуын язды *(«Основной характерной особенностью языка, по нашему мнению, следует считать яркую диалектную составляющую»)* [Тагирова, 2014, s. 1177–1180].

Сүнчәләйнең *«дустанә озаткан кулын ... мәгальмәмнүният[1] кысып»* кабул итә, аның белән киләчәктә дә «озын-озын мөзакәрәләр» булачагына өметләнә.

Тукайның хәерхаһлы, ихлас хаты Сүнчәләй күңелендә бу форматтагы әңгәмәне дәвам иттерү теләген көчәйткән шикелле. Бу аның «Шагыйрьгә мәктүб»[2] һәм «Хат кисәге (Г.Тукаевка багышлап язылган иде)»[3] исемле шигырьләрен укыганда да сизелә. Озакламый, шул ук ноябрьнең ахыргы көннәрендә ул Тукайга тагын хат белән мөрәҗәгать итә. Әйтергә кирәк, үз чиратында Тукай да кулына каләм ала, анысына да 4 декабрьдә үк хат белән җавап бирә. Бу юлы әңгәмә Тукайның үзенә дә якын темалар, мәсьәләләр тирәсендә бара. Күрәсең, Сүнчәләй хатында Тукайны да кызыксындырган бөек инглиз шагыйре Байрон [Мусабекова, 2016, б. 94–95; Юльметова, 1961; Нигматуллин, 1977, с. 42–44] иҗатына мөнәсәбәтле момент чагылган була. Тукайның җавапсыз калмавы шуның белән дә бәйле шикелле. 1907 елда, шигырьләренең икенче җыентыгында [Габдулла Тукаев шигырьләре, 1907] ук ул «Байроннан» исемле иҗади тәрҗемәсен (Лермонтов тәрҗемәсе аша) бастыра[4], «Мәхәббәт» шигырендә (1908) «әсәр тукымасына Европа һәм рус әдәбиятларының бөек шагыйрьләре исемнәрен китереп кертә» (алар арасында Байрон да бар). Сүнчәләй хатына игътибарлы булуны Тукайның шигъри тәрҗемә, элеккеге иҗатчылар әсәрләренә ияреп язу өлкәсендә үзенең дә шактый еш чыгыш ясавы белән бәйләп карарга тиешбездер. Дөрес, 1908 елда Касим Уралец исемле берәү хәтта Тукайны тәрҗемәче сыйфатында гына күрүен, оригиналь шигырьләрен бик аз итеп күрсәтеп язып чыккан иде. Әмма шул чор матбугатында аның бу фикере А. Пинкевич, Ф. Әмирханнар тарафыннан кире кагылды.

Тукай белән хат алышу башланганчы ук, Надсон, Плещеев, Тургенев, Крылов әсәрләренә ияреп язуда азмы-күпме тәҗрибә туплаган, үзе дә романтик табигатьле Сүнчәләй, мәшһүр инглиз романтик шагыйре Байронның «Шильон тоткыны» поэмасын да татарчалаштырырга алынып, Тукайны бу эшкә мөнәсәбәтен белү уена килә. Тукайның бу икенче хатында төп фикер әнә шуның тирәсендә әйләнә дә. Аныңча, Сүнчәләй бу эшкә иртәрәк, көченең *«микъдарын үлчәмичәрәк тотынганга охшый», башта кыскарак, «4–5 сәтырлык шигырьләрне асыл шагыйрендән калышмаслык дәрәҗәдә гүзәл вә нәфис чыгарырга тырышырга кирәк иде»*. Тукай үзенең дә, Сәгыйть Рәмиевнең дә олы поэмаларга тотынырга батырчылык итә алмавын таный. Әмма Сүнчәләй, бу сүзләргә карап, әлеге поэманы тәрҗемә итүдән

---

[1] *Мәгальмәмнүният* – шатлык белән.

[2] «Бәянелхак» газетасының 1910 елгы 9 ноябрь санында басылган. Анда: *«Мыскыл ителгән сынык җан һәр заман хыяллана, / Уйласа сезнең Казанны, дәртләнә, илһамлана»,*– дигән юллар бар.

[3] «С. Сүнчәләй шигырьләре»ндә (Казан, 1913) 1910 елгы әсәрләр рәтендә «25 октябрь» датасы белән китерелә.

[4] 1909 елгы икенче басмасы «Байроннан» шигыре белән ачыла!

баш тартмаган һәм бераздан әсәрнең тулы текстын Тукайга юллап, аның фикерен белергә омтылган. Тукай исә тәрҗемәне Сүнчәләйнең үтенүе буенча укып чыга [Мөкатдимә, б. 195–196]. Сүнчәләй истәлегендә (1923), «Мәхбүс»не язып бетергәч, текстны Тукайның яратуын, көтепханәдә бастыруны үз өстенә алуын, төзәткәләп күчереп чыгуын һәм «Мәгариф» нәшриятына басарга биргәнлеген яза. «Шильон мәхбүсе» исемле бу китапның кереш өлешендә[1] (1911 елның 23 апрель язылган) Тукай әсәрдәге мәгънәләрнең *«үз милләте вә үз мәмләкәте чигеннән үтеп, бөтен көррәи әрызның хәссас[2] вә көчле күңелләрен сил ташуы кебек»* басуын әйтә, хәтта Пушкин, Лермонтовларның да Байрон әсәрләре йогынтысын татып, «байронизм» мәзһәбендә иҗат итүләренә басым ясый. Байрон әсәрләренең татар теленә күчерелмәвен зур кимчелек итеп санаган Тукай, шулай итеп, Сүнчәләйнең бу иҗат җимеше китап рәвешендә дөньяга чыгуына[3] шатлыгын белдерә. Дөрес, «Бәгъзе килмешәкләрнең (Тукай дошманнарының) коткысы сәбәпле» ике шагыйрь арасында бераз гына кәеф китешү дә булып ала, әмма 1911 елның көзендә алар аңлашалар, үзара гафу итешеп онытышалар.

Хатларга кайчак шәхси тормыш-яшәешка кагылышлы мәсьәләләр дә килеп керә. Мәсәлән, Сүнчәләйне беренче хатыны Сәлимәнең баладан үлүе аркасында ялгызлыкка дучар булуы шактый борчыган булса кирәк, һәм ул Тукай алдында да гаилә кору мәсьәләсенә караган уй-фикерләрен ачып салган, киңәшләшкән шикелле. Җаектан кайтып Казанда яши башлагач та, Тукай күңелендә дә гыйшкый хисләр туу очраклары була (мәсәлән, Зәйтүнә Мәүлүдовага нисбәтле). Әмма инде бу хат язылган вакытка (1911 ел, 4 декабрь) ул реаль тормыштан чыгып, рациональ фикер йөртмәкче. Аныңча, *«рәфыйкаңның[4] хакын бөтенләй үк тәләф итмәгән[5] булсаң, син – аны, ул сине якындан белеп яратышсаң, шуның өстенә, шәрмәндәи гыял[6] булмасын өчен, иң азында җыл тәүлегеңә 5 йөз тәңкә килерең булса, һәркемгә өйләнү тиеш»,* әгәр инде *«“ике күңелдә чын мәгънәсе белән булган мәхәббәт уты янмаса, гаилә өчен әллә нинди түбән кешеләргә мөрәҗәгать вә тәрилкә тотарга булса” өйләнмәскә кирәк, (“Алла сакласын!”)».*

Тукай хатларында шагыйрьләрнең үз иҗади гамәл-омтылышлары, шулай ук татар вакытлы матбугатында, татар мәгарифендә, әдәби дөньясында бара торган хәлләр турында да фикерләр очрый. 22 гыйнвар 1911 ел даталы хаттан күренгәнчә, мәктәп китаплары төзү, бастырып чыгару белән шөгыльләнүен Сүнчәләйнең хупламавы («җәл»

[1] Китапның 1924 елгы басмасында бу кереш («Мөкатдимә») төшереп калдырылган.

[2] *Көррәи әрызның хәссас...* – Җир шарының сизгер...

[3] Китап Казанда «Мәгариф» нәшриятында басылган. 1924 елда поэма Байронның вафатына йөз ел тулу уңае белән икенче мәртәбә («аз гына төзәтмәләр белән») басыла (Уфа: «Октябрьский натиск», 30 б.).

[4] *Рәфыйкаңның* – хатыныңның.

[5] *Тәләф итмәгән* – юкка чыгармаган.

[6] *Шәрмәндәи гыял* – гаиләне оятка калдыру.

дигән була) белән килешми: *«Мин мәктәпләремезнең хәл теле илә миндән ярдәм көткәнен күрдем. Мин моңа салкын белән карый алмадым. /.../ Мин үз шигырьләрем чүпләтеп башкалардан мәктәб китабы яздырганчы, әллә нинди шәкертләрне күрә торып баетканчы, бу эшкә үзем тотындым»*, ди (үзен «сөюдә дә милләтче» итеп күрә, «татар кызының телен, сөйләшү рәвешен» яратуын да яза)...

Ике шагыйрьнең күзгә-күз очрашуы 1911 елның августында булса да, хатлар язышу дәвам иткән. Әмма без икесе белән генә, алары да, әйткәнемчә, күчермәләр генә, таныша алабыз. Кунакханәдә номерлар җылытылмаганнан, 29 сентябрьдә үк зарлана, сәламәтлеге дә кабат тынычсызлый башлаган Тукай 1911 елның 20 октябрендә язган хатында: *«Авыруына кайгырмаганым шикелле, сәламәтләнүенә*[1] *дә куанмыйм. Барыбер»*, – дип яза. Анда ул Сүнчәләйгә үзенең бер борчуын да ача. Эш шунда: Тукай Парижда 1908 елда чыга башлаган «Мусульманин» журналында язышкан шагыйрь һәм журналист Мирсәяф Кырымбаев белән очрашкан, сөйләшкән була. Ул 1911 елда Петербургта чыга башлаган «В мире мусульманства» газетасын да укып барган, күңелендә анда язышырга да исәп тоткан икән. «1911 ел, 1 гыйнвар» тарихлы хатында Тукай: *«“Мусульманин”да, Ходай илһам бирсә, бик каты участвовать итмәкче булам», –* ди. 22 гыйнвар тарихлы хатында: *«“Мөселманин”ның мөселманча чыгуы, әлбәттә, күңеллерәк булыр иде», –* дип тә язган. Әмма әлеге басмаларның тоткан мәсләкләре турында төрле сүзләр ишетелү аны шикләндерә, җитмәсә, әле ул М. Кырымбаевның *«чукынмаганлыгына һәм дә татар булып калуына таянып»,* аның алдында үз рухын ачып салган була. Һәм бу басмалар тирәсендә эш йөртүчеләр хакында шөбһәләнеп, Сүнчәләйгә: *«Син аларны кемләр дип таныйсың? М*[2]*. ул кафказлыларга*[3] *алданып йөрми микән?» –* дигән сорау бирә. Сорауның нәкъ менә Сүнчәләйгә бирелүенә нигез дә бар. Күрәсең, алдагы хатларның берсендә Сүнчәләй «Мусульманин» журналы турында сүз алып барган. Бу аның «Мусульманин» журналы» исемле кыска гына мәкаләсеннән дә (Идел. 1911 ел. 19 октябрь) күренә. Автор журналның финанс ягыннан авыр хәлгә калганлыгын сөйләп, аны чыгаруга укучылардан акча сорый.

Тукайның кавказлылардан сагаюы исә бу вакытларда аның әсәрләре, басмалары белән цензура әһелләренең кызыксынуларына да бәйле булса кирәк...

Хәзерге вакытта Тукайның күп томлы басмаларында аның 35 хаты басылып чыкты. Әйтергә кирәк, аларның нәкъ менә Сүнчәләйгә адресланганнарында (8 хат) ике шагыйрь өчен дә мөһим мәсьәләләр тикшерелә, бер-берсенә ихтирамлы караш өстенлек итә.

---

[1] Хатның автографында «авыруыма», «сәламәтләнүемә» дип язылгандыр шикелле.

[2] М. – бу хәреф астындагы Мирсәяф сүзе сызылган.

[3] «Мусульманин» журналының нашире һәм редакторы (адыгей кешесе) М. Хаҗи Теләши һәм «В мире мусульманство» газетасы редакторы (осетин) А.Г. Датиев турында сүз бара. Бу басмаларның эшчәнлеге Россия мөселманнарына каршы юнәлтелгән була.

Соңгы хатында (1911 ел, 15 ноябрь) «*Сине мин һәр тугрыда сәдадил кеше таптым»,* дип язган Тукайның Сүнчәләй белән соңгы мәртәбә очрашканда (дөресрәге, саубуллашканда) аңа көмеш сәгатен бүләк итүен дә искә төшерсәк, ике шагыйрь арасындагы мөнәсәбәтләрнең чын мәгънәсендә дустанә булганлыгына инанырбыз.

Әдәбият

Ишморат Р. Язмышыма мең рәхмәтле! // Социалистик Татарстан. 1989. 13 август.

Ибраһимов Г. Татар матбугаты // Йолдыз. 1910. 12 январь.

Тагирова Ф.И. С. Сунчелей: особенности языка // Türk Dünyasında Sosyal ve Ekonomik İşbirliği. Kongre bildirileri. 2 Cild. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı: 2014. S. 1177–1180.

Мусабекова Р.Р. Байрон Джордж Гордон // Габдулла Тукай. Энциклопедия. Казан, 2016. Б. 94–95.

Юльметова С.Ф. Байрон рухы, Гейне ялкыны // Соц. Татарстан. 1961. 25 апрель.

Нигматуллин Э.Г. Раздвигая века и границы. Казань, 1977. С. 42–44.

Габдулла Тукаев шигырьләре. («Шигырьләр көтепханәсе»ннән 4 нче дәфтәр). Икенче кыйсем. 1907.

Тукай Г. Мөкатдимә // Габдулла Тукай. Әсәрләр: 6 томда. 4 т. Казан: Татар. кит. нәшр. 2015. Б. 195–196.

Рәмиев Зөфәр Зәйни улы,
филология фәннәре докторы, профессор